

УРЯДОВІ ІНСТИТУЦІЇ ЯК ПРОВІДНИКИ «М'ЯКОЇ СИЛИ» У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ФРН

Анотація. Стаття присвячена «м'якій силі» як важливому інструменту зовнішньої політики ФРН. Автор визначає потребу поглиблення наявних академічних знань про інституційний компонент реалізації «м'якої сили» в сучасній зовнішній політиці ФРН. У цьому зв'язку головна увага спрямовується на з'ясування місця і ролі урядових структур Німеччини у зовнішньополітичному проектуванні «м'якої сили», а саме федеральних міністерств держави.

Ключові слова: зовнішня політика ФРН; дипломатія; «м'яка сила»; федеральні міністерства ФРН; Центральна Азія.

Annotation. The article is devoted to the question of the foreign policy of Germany and its “soft power” instrument in modern international relations. The author points to the need to deepen the existing academic knowledge of the institutional component of the implementation of "soft power" in the modern foreign policy of Germany. In this regard, the main attention is directed to clarifying the place and role of the government structures of Germany in the foreign policy design of "soft power", namely the federal ministries of the state.

Keywords: foreign policy of Germany; diplomacy; "Soft power"; Federal Ministries of Germany; Central Asia.

¹ Вилінський С.І. Викладач кафедри іноземних мов Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Аннотация. Стаття посвящена «мягкой силе» как важному инструменту внешней политики ФРГ. Автор указывает на потребность углубления имеющихся академических знаний о институциональном компоненте реализации «мягкой силы» в современной внешней политике ФРГ. В этой связи главное внимание направляется на выяснение места и роли правительственных структур Германии во внешнеполитическом проектировании «мягкой силы», а именно федеральных министерств государства.

Ключевые слова: внешняя политика ФРГ; дипломатия; «мягкая сила»; федеральные министерства ФРГ; Центральная Азия.

Постановка проблеми. Останні десятиліття позначені дедалі чіткішим позиціонуванням Німеччини як провідної регіональної, а почасти і глобальної держави, що у власній зовнішньополітичній активності спирається на інструмент «м'якої сили». Виходячи з цього актуалізується питання щодо поглиблення наявних академічних знань про інституційний компонент реалізації «м'якої сили» в сучасній зовнішній політиці ФРН.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню про ключові актори та суб'єкти в реалізації «м'якої сили» ФРН у її зовнішній політиці на сучасному етапі присвячені наукові праці таких дослідників, як: М. Мегем, І. Максимов та П. Грицаєнко [1]; М. Лебедева, Л. Рустамова та М. Шарко [2], а також О. Огнева [3]. Всі вони позначені узагальнюючим твердженням про здійснення «м'якої сили» ФРН в рамках її неурядової (неофіційної) дипломатії, або так званої дипломатії «другої доріжки».

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Враховуючи наявні положення більшості останніх досліджень про «м'яку силу» ФРН як прояв її виключно неурядової (неофіційної) дипломатії, виникає потреба з'ясування місця і ролі урядових структур Німеччини у зовнішньополітичному проектуванні «м'якої сили» держави. У цьому зв'язку

головна увага автора спрямовуватиметься на визначення статусу й діяльності саме федеральних міністерств Німеччини, що власне і становитиме основні завдання даного дослідження.

Виклад основних положень роботи. Ключовими відомствами, які займаються розвитком та фінансуванням «м'якої сили» Німеччини, є міністерства, пов'язані з міжнародними відносинами, освітою, наукою, а також сприянням міжнародного розвитку. Серед них насамперед назвемо: Федеральне міністерство закордонних справ, Федеральне міністерство освіти і наукових досліджень, Федеральне міністерство економічного співробітництва та розвитку. Крім урядових установ кошти на проведення «м'якої політики» також надходять від німецьких земель (регіонів Німеччини), а також приватних організацій. Можливі й інші джерела, наприклад, доходи від освітніх послуг або внески членів фондів.

Як свідчить переважна більшість наукових публікацій з окресленої проблеми, в ролі реалізаторів «м'якої сили» ФРН найчастіше виступають недержавні організації, які, враховуючи свою формальну незалежність, функціональну гнучкість та оперативність, мають більше можливостей, ніж державні відомства [1 – 3].

З нашого ж боку, видається важливим уточнення ролі та функцій саме державних/урядових структур Німеччини в зовнішньополітичному проектуванні «м'якої сили». Це пояснюється тим, що саме останні виступають ключовими «замовниками» та навіть «проектантами» механізмів зовнішньополітичної реалізації «м'якої сили» німецької держави.

Перше місце з них посідає Міністерство закордонних справ ФРН. Так, 32 стаття Основного закону ФРН встановлює, що турбота про зносини з іноземними державами є справою Федерації [4]. Загальний регламент федерального уряду конкретизує це положення: зовнішньополітичний курс ФРН головним чином формується МЗС. Виданий у серпні 1990 року «Закон про зовнішньополітичну службу ФРН» ставить перед МЗС завдання координувати спільну зовнішню політику уряду [5].

Втім, слід наголосити, що МЗС ФРН є найвпливовішим гравцем не лише у сфері виключно зовнішньої, але також й зовнішньої культурної політики держави. Подібна роль МЗС формувалася протягом тривалого часу, а саме після закінчення Першої світової війни. З цього часу МЗС стало першим міністерством, завданням якого було встановлювати систематичні культурні зв'язки між Німеччиною і закордоном. Для цього було засновано власний відділ з питань культури [6, с. 66]. Після свого відродження в 1951 році МЗС ФРН знову взялося за формування німецької культурної політики. Ключову роль тоді зіграла підготовка інформаційно-аналітичної доповіді про зовнішню культурну політику в 1970-х роках, яка стала своєрідним орієнтиром на більш ніж два десятиліття. Зміст політики того часу в основному визначався двома особистостями: статс-секретарями Р. Ральфом Дарендорфом і Хильдебрантом Брюхером.

Починаючи з 2007 року в МЗС ФРН створено відділення, яке об'єднало в своїх руках всі повноваження, що стосуються культури і зв'язків з громадськістю, що не могло не вплинути на зовнішню культурну політику держави. Важливою частиною її презентації стала конференція «Люди в русі – роль культури і освіти в німецькій зовнішній політиці», конференція 2009 року «Люди в русі – політика в галузі культури в епоху глобалізації», «Дні зовнішньої політики в галузі культури», вибори «12 наукових світів», заходи, що проводяться в рамках ініціативи «Зовнішня політика і наука 2009», конференція 2010 року «Світ без стін» – все це дає можливість зробити зовнішню політику ФРН в галузі культури більш прозорою і гласною.

Наразі до чотирьох сфер, над якими МЗС ФРН активно працює в рамках зовнішньої культурної політики, відносяться культурні програми, поширення німецької мови, співпраця з закордонними школами і наукові обміни між вузами. Щоб зрозуміти, в якому масштабі МЗС ФРН розгорнуло свою діяльність, досить наведення трьох цифр: близько 150 тис. учнів відвідують з року в рік німецькі школи за кордоном. У 2008 році більш 170 тис. людей пройшли курси німецької мови при Гете-інституті. Німецька

служба обмінів спільно з Фондом Олександра Гумбольдта виділяють більше 35 тис. стипендій для іноземців на навчання в німецьких вузах або роботу в дослідних інститутах Німеччини [7, с. 89].

Однак МЗС, як федеральне міністерство, не зобов'язано самостійно здійснювати зовнішню культурну політику, його основне завдання обмежується стратегічним плануванням. Втілення ж планів беруть на себе так звані посередницькі організації, найбільшими з яких є Гете-інститут, Німецька служба академічних обмінів (DAAD), фонд А. Гумбольдта, на здійснення цілей яких у 2009 році МЗС ФРН було виділено близько 175 млн євро, 161 млн євро і 38,9 млн євро відповідно [8, с. 137].

Незважаючи на всі багатосторонні зв'язки, ключовим завданням МЗС ФРН залишається взаємодія з німецькими організаціями-партнерами: яскравими прикладами даної діяльності в останні роки була ініціатива міжшкільного партнерства, ініціатива «зовнішня політика і наука» та «загальнокультурна» волонтерська служба. В обов'язки міністерства входить управління і координація організаціями-партнерами та надання умов для їх успішного функціонування.

Показовим прикладом у цьому сенсі є реалізація ініціативи Міністерства закордонних справ ФРН під назвою «Школи, партнери для майбутнього». Мета ініціативи полягає в тому, щоб збільшити кількість шкіл, які слідує німецькій моделі освіти. Зокрема, ще у 2008 році міністр Франк-Вальтер Штайнмаєр очолив ініціативу під назвою «PALSCH» (Ініціатива шкіл-партнерів). Мета полягала в тому, щоб створити універсальну мережу німецьких «шкіл-партнерів». За даними офіційного сайту Програми «студенти в цих школах повинні не лише отримати можливість вивчати німецьку мову, але й користуватися всіма перевагами німецької моделі освіти. Ця ініціатива культурних відносин покликана пробудити довгостроковий інтерес до сучасної Німеччини і німецької мови серед молоді» [9].

Коли мова йде про основи культурної роботи за кордоном, необхідно відзначити, що МЗС ФРН створює необхідні умови для успішної діяльності своїх партнерів. З одного боку, воно надає необхідні фінансові кошти. З іншого – забезпечує надійні правові норми, що регулюють роботу організації-партнера за кордоном, для чого укладає договір з культури між федеральним урядом і урядами приймаючих країн.

Цікаво відзначити, що керівництво МЗС ФРН поважає свободу дій своїх партнерів. Традиційно найбільш важливим інструментом управління виступає щорічне складання бюджету з подальшим схваленням бундестагу. Тенденція показує, що більша частина відповідних рядків бюджету, присвячених, наприклад, Гете-інституту, надають партнерам багато свобод. У відповідь вони зобов'язуються перед МЗС ФРН досягти спільно визначені цілі. З одного боку, це дозволяє уникнути зайвої бюрократії. З іншого – фінансове планування має гарантувати, що культурна робота, яка проводиться за кордоном, відповідає ключовим цілям зовнішньої культурної політики.

Інша тенденція, яка простежується в розподілі бюджету, полягає в тому, що МЗС ФРН та його посередникам найчастіше надаються кошти для вузько визначених сфер (регіонально або тематично обмежених), наприклад, таких як ініціативи Ернста-Ройтера щодо співробітництва з Туреччиною, або за домовленістю з партнерами кошти можуть бути спрямовані на цивільне відновлення Афганістану чи Іраку.

Зазвичай МЗС ФРН і його посередники укладають безліч домовленостей про сфери спільної діяльності в різних комісіях. Це стосується широкого спектра тем: від питання відкриття нової філії Гете-інституту до прийняття надзвичайних заходів в кризовій ситуації. При цьому МЗС у співпраці з організаціями-партнерами, як правило, переслідує свої інтереси. Тут мається на увазі координація, яка здійснюється на двох рівнях. З одного боку, МЗС встановлює спектр регіональних і тематичних завдань. Розробляються довгострокові стратегії, координується великі проекти. Це

має безліч вимірів. Поряд з домовленостями на рівні організацій-посередників важливим є узгодження дій з іншими федеральними міністерствами, з федеральними землями, а також з приватними партнерами та міністерствами закордонних справ інших держав. Більш значні проекти, на кшталт «Року Німеччини», «Тижнів Німеччини» або «Днів Німеччини», вимагають такого узгодження із зарубіжними представництвами і партнерами, яке влаштувало б усіх.

Поряд з Центральним управлінням МЗС ФРН важливу роль в координації зовнішньої культурної політики відіграють референти з культури в німецьких посольствах і генеральних консульствах. По-перше, вони вже на місці розвивають концепцію здійснення цілей німецької зовнішньої культурної політики в країні перебування. По-друге, вони підтримують контакти з представниками німецьких установ по культурі в країні перебування і сприяють найтіснішій взаємодії цих установ. Їх мета при цьому – уникнути дублювання зобов'язань, об'єднувати проекти і тим самим найбільш ефективно використовувати матеріальні засоби [10, с. 316].

Іншим провідним урядовим «гравцем» та структурою проектування німецького «м'якого» впливу назовні сьогодні є Федеральне міністерство освіти і наукових досліджень ФРН. Згідно з національною політикою щодо перспективного розвитку науки, технологій і інновацій урядом Німеччини визначена генеральна лінія – формування «нової культури інновацій», що включає всі сфери життя суспільства. При цьому розвиток інноваційної економіки розглядається як критерій ефективності не лише внутрішньої, але і зовнішньої політики держави. Зокрема, на рівні Уряду визнано, що лише інноваційні технології та послуги зможуть забезпечити у ХХІ столітті глобальну конкурентоспроможність Німеччини [11, с. 187]. У цьому зв'язку на Федеральне міністерство освіти і наукових досліджень ФРН покладається завдання посилення позицій Німеччини на міжнародній арені шляхом використання саме інструментів науково-технічного потенціалу держави: збільшення обсягів інвестицій в науку та міжнародне наукове

співробітництво, підвищення загальної якості освіти і наукових досліджень, сприяння міжнародній кооперації вищих навчальних закладів, посилення зв'язків науково-дослідних установ з глобальною індустрією.

Починаючи з 2006 року Федеральний уряд ФРН прийняв програму «Хай-тек стратегія 2020», метою якої є розвиток високотехнологічних кластерів. Показово, що Стратегія носить не лише внутрішній, але й зовнішньополітичний характер. Зокрема, вона визначає п'ять пріоритетних напрямків, що спрямовані на вирішення проблем глобального масштабу: клімат/енергетика, здоров'я/харчування, мобільність, безпека, комунікації. Програма реалізується з 2008 р під керівництвом Федерального міністерства освіти і науки – головного державного органу, що відповідає за науково-технічну політику в країні. Кожні два роки спеціальна Комісія з представників науки і бізнесу відбирає 5 найбільш перспективних кластерів. Так, у 2012 році за підсумками проведених трьох конкурсів було відібрано 15 кластерів (в галузі біотехнологій, хімії, фармацевтики, електромобілів і інформаційних технологій), на кожен було виділено фінансування розміром у 40 млн євро [12].

Ще одним ключовим гравцем з практичного впровадження Німеччиною концепції «м'якої сили» у її зовнішній політиці виступає Федеральне міністерство з економічного співробітництва і розвитку (МЕСР). Показово, що діяльність останнього на реалізацію зазначеної концепції відбувається через призму роботи із захисту основних прав і свобод людини. Перші тематичні блоки, що стосувалися проблеми прав людини і стали частиною офіційної німецької політики розвитку, знайшли своє відображення ще на початку 1990-х років, коли МЕСР почало фінансувати низку проектів в галузі прав людини у країнах, що розвиваються. У 2004 та 2008 роках МЕСР вже затвердило свої перші плани дій щодо політики розвитку включаючи і галузь прав людини. Згодом, вони були замінені Стратегією з прав людини 2011 року, яка підтверджує права людини в якості одного з керівних принципів німецької політики розвитку [13].

Зокрема, перші плани включали ряд заходів, що визначили Гватемалу і Кенію в якості пілотних країн. Ці плани спочатку не були обов'язковими для чіткого виконання німецькими установами, які були за них відповідальними, більше того, не була проваджена і сама система моніторингу, що було досягнуто лише згодом. Втім, зазначені плани згодом змогли стати частиною загального німецького національного плану дій з прав людини. У 2011 році, після ґрунтовних консультацій між усіма департаментами в самому МЕСР, а також між ним та німецькими громадськими організаціями, міністерством було розроблено і запроваджено обов'язкову політику в галузі прав людини із зазначенням далекосяжних зобов'язань. Політика стала частиною загального підходу і зобов'язань Німеччини в галузі захисту прав людини, що витікає з положень статті 32 Конвенції ООН про права інвалідів 2006 року. Одночасно, спираючись на досвід роботи з підтримки гендерної рівності (що є важливою складовою політики ФРН починаючи з 1990 року), дана політика передбачає у собі двоєдиний підхід, що заснований як на просуванні конкретних програм в галузі прав людини (наприклад, підтримка національних правозахисних установ, регіональних систем захисту прав людини, правозахисників і груп громадянського суспільства), так і на врахуванні і захисту прав людини з точки зору галузевого підходу у міжнародному співробітництві [14].

Наразі реалізація прав людини визнається як фундаментальна. В той же час, компетенція Федерального міністерства стосується реалізації прав людини в якості передумови для сталого розвитку, скорочення бідності і підтримання миру. Стратегія Федерального міністерства в галузі прав людини була доповнена оперативними керівними принципами 2013 року, що визначають, яким чином оцінювати пов'язані з правами ризику і вплив людини на етапі оцінки всіх програм розвитку на замовлення Міністерства [15]. Стратегія 2011 року та Керівні принципи 2013 року актуальні для всіх секторів і галузей німецького співробітництва в галузі розвитку.

У досягненні окреслених завдань МЕСР використовує різний інструментарій. В першу чергу – це політичний діалог, завдяки якому згадування і посилення на наявні проблеми в галузі прав людини, починаючи з 2006 року, помітно зросли в урядових переговорах. Ще одним ключовим інструментом МЕСР є оцінка управління, комплекс критеріїв, що був розроблений міністерством у 2007 році і включає в себе три аспекти прав людини, які базуються на основі матриці індикаторів, що запропоновані Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини [16]. Результати оцінювання, відповідно, визначають методи надання допомоги тим чи іншим державам. Інші інструменти МЕСР включають в себе формування своєрідного переліку проблем для розробки програм в кожному конкретному секторі розвитку держави або ж галузі співробітництва з нею.

Разом з тим, показово, що 18 грудня 2001 року МЕСР була проголошена «Стратегія МЕСР у регіоні Центральної Азії», що стала концептуально-доктринальним базисом для здійснення Німеччиною політики офіційного співробітництва в галузі розвитку з країнами Центральної Азії [17]. В її рамках МЕСР чітко акцентувало увагу на зовнішньополітичних заходах, які Німеччина повинна вжити у регіоні, а головним чином, на заходах у контексті запобігання в Центральній Азії кризових ситуацій (пункт 1 Стратегії). Зокрема проголошувалося, що «у своєму прагненні запобігати кризам МЕСР налаштоване йти значно далі», ніж у попередній період, що характеризувався досить обмеженою участю Міністерства в зазначеній царині. Стратегія визначала статус партнера для всього регіону Центральної Азії, а також і активізацію безпосереднього співробітництва з кожною його державою – Казахстаном, Киргизстаном, Узбекистаном і Таджикистаном. При цьому, зазначалося, що Туркменістан «буде включений в рамки партнерства лише тоді, коли його політичне середовище, особливо з точки зору процесів розвитку демократії, стане більш сприятливим, ніж існуюче на той час». Загалом Стратегія МЕСР у Центральній Азії ґрунтувалася на досить критичному аналізі економічної і політичної ситуації у відповідних країнах.

Стратегія відзначала, що зазначені «країни стикаються з істотними соціально-економічними завданнями щодо власного реформування і, що їхні політичні системи є занадто далекими від стабільних демократій з активним громадянським суспільством». Все це у поєднанні з широко розвинутими ознаками і проявами бідності «робить відповідні країни уразливими відносно екстремістських тенденцій, а особливо – ісламістського походження» [17].

Враховуючи зазначене, МЕСР у концептуальному плані визначило свій внесок на підтримку держав Центральної Азії виключно у розрізі «їх соціально-економічного розвитку в напрямку утвердження демократії та ринкової економіки». Поряд з підходом розвитку двостороннього співробітництва з країнами регіону МЕСР підкреслило свій намір докласти «зусиль ... на зміцнення транскордонного співробітництва між цими країнами», а особливо навколо таких проблем, як водні ресурси, енергетика та навколишнє середовище. Нарешті, проголошувалося, що «особливий пріоритет» буде надаватися розгляду проблем Ферганської долини [18, с. 88].

Виходячи з цієї мети, МЕСР визначило три ключові галузі співробітництва, на яких у подальшому повинен зосередитися німецький внесок, а саме:

- 1) зміцнення демократичних структур і верховенства закону в зазначених державах;
- 2) підтримка в зазначених державах економічних реформ та скорочення в них рівня бідності;
- 3) заохочення і просування між державами регіону прикордонного співробітництва.

Перше поле, зміцнення демократичних структур і правової держави, в основному передбачає чотири базові інструменти: продовження існуючої регіональної програми консультацій в галузі права; підтримка низової діяльності політичних фондів та організацій приватного сектора в якості внеску для побудови громадянського суспільства і зміцнення демократії в регіоні; децентралізація політичної влади та механізмів прийняття рішень на

основі залучення громадських інститутів та приватного сектора; заходи, що спрямовані на зміцнення засобів масової інформації.

Широкий спектр підходів було окреслено в галузі підтримки економічних реформ і скорочення бідності. Зокрема з питанням економічних реформ пов'язувалися: різні форми консультацій щодо розвитку економічної політики; ініціативи з реформування банківської системи; допомоги у розвитку систем професійного навчання; просування бізнесу і торгівлі та консультаційних послуг для бізнес-стартапів. Заходи прямої допомоги включили у себе: запровадження програм зайнятості (заходів зі створення робочих місць) та програм «продовольство в обмін на роботу», орієнтовані на подолання проблеми безробіття серед молоді. Ці програми в той же час мали бути корисними і давати результат з огляду на відновлення або ж модернізацію місцевої чи регіональної інфраструктури країн Центральної Азії. У цьому сенсі вони також передбачають у собі різні заходи в галузі охорони здоров'я (боротьба з туберкульозом, планування сім'ї, питання матері і дитини, програми базових медичних послуг).

У свою чергу, галузь прикордонного співробітництва фокусується на трьох підходах: 1) подальшому розвитку існуючої програми по боротьбі з опустелюванням; 2) проектах в галузі питного водопостачання; 3) участі в скоординованих, узгоджених на міжнародному рівні заходів та спрямованих на пошук регіонального розв'язання водної проблеми. При цьому останній підхід базується на ідеї вирішувати питання використання водних ресурсів, виробництва енергії та зрошення в сільському господарстві в одному загальному контексті [18, с. 89].

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, ми дійшли висновку про ключові роль і функції урядових структур Німеччини у проектуванні нею власної «м'якої сили» назовні. Результати дослідження вказують, що основними урядовими інститутами, що залучені в процеси поширення німецької «м'якої сили», виступають переважно Федеральне міністерство закордонних справ, Федеральне міністерство освіти і наукових досліджень, а

також Федеральне міністерство з економічного співробітництва і розвитку. Значимість виокремлених нами устав визначається комплексним спектром дій останніх із забезпечення «м'якого впливу» Німеччини у різних регіонах та окремих країнах світу. Останній передбачає у собі: 1) окреслення відповідними міністерствами перспективних галузей міжнародного співробітництва та поширення німецького впливу назовні; 2) вироблення міністерствами програмних ініціатив та строкових стратегій міжнародного співробітництва і впливу; 2) гарантування міністерствами належних політико-правових умов для реалізації міжнародних програм співробітництва та допомоги іншим країнам; 3) забезпечення міністерствами належного фінансування діяльності відповідних програм та форматів співробітництва. При цьому різного роду німецькі неурядові структури (фонди та організації) виступають у ролі лише провідних важелів німецького уряду з поширення «м'якої сили» ФРН як на регіональному, так і глобальному рівнях зовнішньої політики.

Список використаних джерел:

1. М. Мегем, И. Максимов, П. Грицаенко. Ключевые акторы «мягкой силы» Германии в странах Балтии // Балтийский регион. – 2016. – Т.8. – №1. – С. 65 – 85.
2. М. Лебедева, Л. Рустамова, М. Шарко. «Мягкая сила»: темная сторона (на примере Германии) // Вестник МГИМО Университета. – 2016. – № 3(48). – С. 144 – 153.
3. А. Огнева. Политические фонды ФРГ и их вклад в развитие международного диалога // Вестник Томского государственного университета. История. – 2011. – № 4(16). – С. 113 – 118.
4. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949 // Basistexte Öffentliches Recht. 15. Auflage Stand: 1.8.2012. – S. 1 – 68.

5. Gesetz über den Auswärtigen Dienst vom 30. August 1990 (BGBl. I S. 1842), das zuletzt durch Artikel 2 des Gesetzes vom 10. März 2017 (BGBl. I S. 410) geändert worden ist. [Elektronischer ресурс]. – Режим доступа: <https://www.gesetze-im-internet.de/gad/BJNR018420990.html>.
6. Witte Barthold C. Auswärtige Kulturpolitik – die, Dritte Säule’ der Außenpolitik“ // Wichard Woyke (Hg.): Neue deutsche Außenpolitik. - Schwalbach: Wochenschau Verlag, 2003. – P. 66 – 76.
7. Auswärtiges Amt. Auswärtige Kultur- und Bildungspolitik heute. Berlin, 2002. – 109 s.
8. Карнаухова Е.Е. МИД – ведущий актер во внешней культурной политике Германии // Гуманитарный вектор. – 2010. – № 3(27). – С. 135 – 139.
9. “PALSCH” (Partner School Initiative). [Elektronischer ресурс]. – Режим доступа: http://www.germany.info/Vertretung/usa/en/09__Language__Study__Exchange/01/04/__PASCH.html.
10. Brandt Enrico, Buck Christian. Auswärtiges Amt. Diplomatie als Beruf. Opladen: Leske und Budrich, 2002. – 408 s.
11. Обзор состояния экономики и основных направлений внешнеэкономической деятельности Федеративной Республики Германия в 2015 году. - Министерство экономического развития Российской Федерации. Торговое представительство Российской Федерации в Федеративной Республике Германия. – Берлин, 2016. – 333 с.
12. The High-Tech Strategy for Germany. Research in Germany. URL: <http://www.research-in-germany.de/dachportal/en/Research-Landscape/R-and-D-Policy-Framework/High-Tech-Strategy.html>.
13. BMZ Human Rights in German Development Policy: Strategy. 2011.
14. Young People in German Development Policy. – Bonn: BMZ, 2011.

15. BMZ Guidelines on Incorporating Human Rights Standards and Principles, Including Gender // Programme Proposals for Bilateral German Technical and Financial Cooperation. 2013.
16. Report on Indicators for Promoting and Monitoring the Implementation of Human Rights. – Geneva: OHCHR, 2008.
17. BMZ – Zentralasien-Konzept. – Bonn, 18.12.2001.
18. Grävingholt Jörn. Crisis Potentials and Crisis Prevention in Central Asia. Bonn: German Development Institute, 2004 – 122 p.